

NEOLOGİZMLƏR XÜLASƏ

Mürəkkəb ictimai hadisə olan dil ünsiyyətin əsasını təşkil edir. Dilin əsasını təşkil edən söz daima inkişaf edir və yenilənir. Dilçilik sahəsində sözün tədqiqi davamlı olaraq aparılır, onun yenilənməsi və dəyişməsi hər zaman dilçilərin diqqət mərkəzindədir. Neologizmlərin dildə yaranma səbəbləri dilçilik qarşısında duran daima aktual məsələlərdən biridir. Hər bir dildə olduğu kimi ingilis dilində də neologizmlərin yaranmasının konkret yolları vardır. Dünyada baş verən hadisələr nəticəsində bütün elm sahələrinin (sosial-humanitar, təbiət, iqtisadiyyat və s.) intensiv şəkildə inkişaf etməsinə səbəb olur. Elmi-texniki tərəqqi və millətlərarası münasibətlərin dünya dillərinin inkişafına və dildə yeni sözlərin yaranmasında da özünü göstərir. İngilis dilində yeni sözlərin – neologizimlərin yaranmasına müxtəlif amillər təsir edir və dildə yeni sözlərin yaranması dilin lüğət tərkibinin dəyişməsinə də səbəb olur. Müasir dünyada rəqəmsallaşma və süni intellektin (Sİ) sürətlə yayılması dillərin bir-birinə inteqrasiyasına şərait yaradır.

Keywords: *neologizmlər, neologizmlərin yaranmasında KİV-in rolu, dil əlaqələri, neologizimlərdə dildaxili amillər, nologizimlərdə dilxarici amillər.*

İngilis dilinin leksik sisteminin zənginləşməsi dildə yaranan yeni sözlərdən asılıdır və son dövrlərdə dünyada sürətlə inkişaf edən internet və sosial şəbəkələrdən geniş istifadə edilməsi məlumatların analoq formadan elektron rəqəmsallaşma formaya keçilməsi ingilis dilində yeni sözlərin yaranması və işlədilməsinin dinamikasını artırmışdır.

Yeni sözlərin ingilis dilinə gəlməsi dildə olmayan sözlərdən irəli gəlir və arxaizimlər yenidən dildə işlədilməsi tarixi koloritin yaradılmasına və milliliyin qorunması məqsədi daşıyır. Dildə bu formada yeni sözlərin yaranması lüğət tərkibinin daima dəyişməsinə səbəb olur. Dilin lüğət tərkibinin dəyişməsi elmi-texniki tərəqqidə baş verən sıçrayışlardan və iqtisadi-siyasi vəziyyətin durmadan kəskin dəyişmələri nəticəsində də baş verir. Son dövrlərdə leksik sistemin bütün laylarında yenilənmənin intensivliyi artmışdır. Dildə yaranan yeni sözlər lüğət sisteminə var olan sözləri sıxışdırıb istifadədən çıxır, bəzən də bu proses dildə arxaikləşmiş sözlərin yenidən aktivləşməsinə şərait yaradır. *“Dilin təkamülü xalqın tarixi və mədəniyyəti ilə sıx şəkildə bağlıdır. Zaman keçdikcə, nəsillər bir-birini əvəz edir. Hər yeni nəsil quruluşa, həyata özünəməxsus münasibət bəsləyir, yenilikləri dərk edir. Bu yeniliklər dil vasitələrində ifadəsini tapır. Belə vasitə-*

* AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, filologiya elmləri doktoru, dosent. Email: lala.qedirova@mail.ru

lərdən, birincisi yeni sözlər, məlum sözün yeni mənalarıdır. Burada da mətbuat, kütləvi informasiya vasitələri daha öndə gedir. Dil daşıyıcılarının əksəriyyəti qeyd olunan məsələlərlə bağlı yeni söz və ifadələri ilk kütləvi informasiya vasitələrindən alırlar” [Məmmədova, 2009: s.29]. Müəllif doğru olaraq qeyd edir ki, kütləvi informasiya vasitələri yeni sözlərin yayılmasında əsaslı rol oynayır.

Ümumiyyətlə, dildə baş verən bütün proseslər dilxarici və dildaxili amillərlə bağlıdır. Belə ki, sözlərin daşdığı yeni mənaların səbəblərini həm dildən xaricdə həm də dilin öz daxili sistemində, yəni dil qanunlarında axtarmaq lazım gəlir. Dildə yeni sözlərin yaranması məhz bu iki amildən keçdikdən sonra dildə işlədilir.

“İnsan cəmiyyətinin hər bir dövrünə xas olan ictimai, iqtisadi, siyasi və bir sıra başqa hadisələr öz əksini həmin cəmiyyətin ünsiyyət vasitəsi olan dildə tapır. Dilin lüğət tərkibi cəmiyyətin inkişafı ilə bağlı olaraq daima artır, çoxalır və zənginləşir” [Məmmədov, 2009: s.113].

İngilis dilində yaranan yeni sözlər sosial mühitdə işləndikdən, dərk edildikdən və işlənmə tezliyindən asılı olaraq qəbul edilir. Sosiumda işlədilən yeni sözlər dilin leksik sisteminin qaydalarından mərhələli şəkildə keçdikdən sonra aktiv lüğət tərkibinə yerləşdirilir və yeni dil vahidləri dilin söz ehtiyatını artırır.

Hər bir dildə olduğu kimi ingilis dilində də yeni sözlərin yaranması prosesi mühüm əhəmiyyət kəsb edir və yeni sözlərin dildə yaranması elmi-texnologiyada baş verən yeniliklər, millətlərarası mədəni irəliləyişlərin sürətlə inkişaf etməsi və dünyada baş verən müxtəlif hadisələrlə bağlıdır. Elmi-texnikanın, mədəniyyətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq yeni yaranmış predmet və əşyalar, baş verən hadisə və faktları adlandırmaq üçün yeni sözlərdən istifadə edilir və bu sözlər neologizmlər adlanır. Koqnitivlik aspektdən yeni sözün yaranma və formalaşmasını təhlil etdikdə burada dil yaradıcılığı fəaliyyətinə təkan verən dilxarici amillər və motivlər nəzərdə tutulur. Yeni obyekt və ya predmeti adlandırmaq üçün yaranan neologizmlər insanın koqnitiv sistemindəki prosesdən keçdikdən sonra müəyyən edilir. Neologizmlərin dildə yaranması insanın intellektual və praktik fəaliyyəti ilə bağlı şüurun yaradıcı əməyinin nəticəsi kimi dəyərləndirilir.

Neologizmlərin dildə yaranması bir tərəfdən koqnitivliklə bağlıdırsa, digər tərəfdən də onlar linqvistik xüsusiyyətlərdən asılıdır. Affiksasiya, konversiya və alınmalar neologizmlərin dildə yaranmasının əsas yollarındandır. Ümumiyyətlə, dildə alınma sözlərdən çox dilin öz daxili imkanları vasitəsilə yeni söz yaradıcılığı daha məqbul sayılır. Perlin L.A. qeyd edir ki, *“Hər hansı bir dil vahidi neologizmlər qrupuna o vaxta qədər aid olur ki, insanlar istədiyi həmin dil vahidinin təzəliyini dərk edir və ya duyurlar*” [Перлин, 1959: s.71].

Cəmiyyətin son zamanlar sosial şəbəkələrdən geniş istifadə etməsi dildə işlənen, lüğət tərkibində yer tutan söz və ya ifadələrin arxaizimlərə çevrilməsinə səbəb olur. Məsələn, sosial şəbəkələrdə dilimizə məxsus *“sürütlə yayılmaq”, “məşhur olmaq”* kimi ifadələr əvəzinə *“viral olmaq”* ifadəsi (*viral sözünün hərfi mənası “virus” kimi sürətlə yayılma, nəzarətə tabe olmayan deməkdir*), son zamanlar insanlar tərəfindən daha çox işlədilir. Cəmilin hazırladığı video sosial şəbəkələrdə cəmi bir

neçə saata viral oldu; “virtual” – (fakta əsaslanan, həqiqi, gerçək mənasında işlənir, müasir işlənmə mənası real proses və hadisələrin kompüterdə yaradılmış modeli, fiziki olaraq mövcud olmayan, lakin texnoloji vasitələrlə (kompüter, internet) yaradılan aləm, reallıq effekti verən mənasında işlədilir. Məsələn, pandemiya zamanı bir çox dövlət müəssisələri və təhsil sahəsi virtual olaraq fəaliyyət göstərdi. Sosial şəbəkələr karantin dövründə hər bir insanın həyatına virtual dünya gətirdi.

Cəmiyyətdə sosial şəbəkələrə ehtiyac artdıqca uşaqdan-böyüyə hər kəs bu xidmətdən istifadə edir. Hətta xarici dil bilməyənlər belə xəbəri internet proqramları vasitəsi ilə tərcümə edirlər və tərcümə zamanı yeni sözlər öyrənərək dildə işlətməyə başlayırlar.

Veysəlli F. qeyd edir: “Söhbət dillə kompüterin əlaqəsindən gedirsə, internetdən söz açmamaq mümkün deyil. Müasir dövrdə internetin həyatımızda rolu günü-gündən artır. İnternet isə kütləvi informasiya məkanıdır. Bu informasiya əsasən sözlə, dillə ifadə olunur” [Veysəlli, 2007: s.142].

İnternet aləminin dilə təsiri hər kəs tərəfindən eyni qarşılanmır. Bəzi insanlar bu sistemin cəmiyyət üçün faydalı olduğunu deyir, bəziləri isə internetin dilə mənfi təsir göstərdiyini də deyirlər. Onların fikrincə internet dildaxili qaydalara təsir göstərir və dilin cəmiyyətdə yanlış inkişaf etməsinə imkan yaradır.

Kristal D. bu fikirlə razı olmadığını deyir və o, internet dilini aşağı səviyyəli saymır. Onun fikrincə, “internet dilinə yazılı dili kimi deyil, danışiq dilinə yaxın olan yazılı dil kimi yanaşmaq lazımdır” [Veysəlli, 2006: s.144-145].

Ümumiyyətlə, yeni sözün yaranmasında internet dilindən danışdıqda ilk olaraq www və ya veb kimi tanınan World Wide Web-i nəzərdə tutulur və bundan başqa da dünyada yayılmış Telnet, Gopher, FTP (File Transfer Protocol), E-Mail, News groups (also Discussion groups), Usenet, IRC (Internet Relay Chat) internet şəbəkələri vardır ki, yeni sözlər bu şəbəkələr vasitəsi ilə də yayılır. İRÇ (Internet Relay Chat)-dən ən çox xəbər almaq kimi istifadə edilir və onun ana səhifələrində daima innovativ sözlərin çoxluğu nəzərə çarpır. Məsələn,

Big media (böyük media az.)-əsas kütləvi kommunikasiya mənbələri, məsələn, televiziya və mətbuat;

Blade server (bıçaq server az.)-daha böyük bir yığıncağın modul hissəsi kimi istifadə edilmək üçün nəzərdə tutulmuş kompüter server;

Block chain (blok zənciri az.)-eyni vaxtda istifadə edilə bilən və böyük bir mərkəzləşdirilməmiş, ictimai əlçatan şəbəkə daxilində paylaşılmalı bilən məlumatları (malyyə əməliyyatlarının qeydləri kimi) ehtiva edən rəqəmsal verilənlər bazası: belə bir verilənlər bazası yaratmaq üçün istifadə olunan texnologiya;

Chip (çip az.)-elektron hesablama sistemləri yaratmaq üçün istifadə olunan elektron modul, yaxud mikrosxem.

Sosial şəbəkələr vasitəsilə yayılan və insanlar tərəfindən işlənən neologizimlər hamı tərəfindən eyni dərək edilmir və bu baxımdan dil vahidlərinin sosiolinqvistik aspektdən tədqiq edilməsi aktuallaşır. Neologizimlərin

sosiolinqvistik təhlili onların cəmiyyətlə əlaqəsini və işlənmə tezliyini, yaranma səbəblərini və dilin dinamik inkişafındakı rolunu araşdırır. Psixolinqvistika isə neologizmlərin şüurda formalaşması, qavranılması, yadda saxlanması və onun danışanın və dinləyicinin psixoloji dünyasına təsirini, koqnitiv (dərkətmə) mexanizmlərini öyrənir. Dilçiliyin hər iki yeni sahəsi dil və cəmiyyət əlaqəsi dünyanın inkişafı ilə bağlı funksional olaraq öyrənilir.

Dildə yaranan neologizmlərin çoxu tendensiyaların dəyişkənliyi ilə bağlı olduğu üçün tez bir zamanda unudulur. Məsələn, *karantin*, *evdəqal* və s. kimi sözlər COVID-19 dövründə ən çox işlənən sözlər idi, ancaq bu sözlər indi işlədilmir. Bəzi neologizmlər isə cəmiyyət tərəfindən çox işlədilərək dilə o qədər inteqrasiya olunur ki, belə sözlərin bu gün cəmiyyətin bütün sosial təbəqələri tərəfindən işlənməsi aktual olaraq qalır. Məsələn, ***influenster*** – *sosial mediada təsir gücünə malik olan şəxs*, ***bloqer*** – *bloq yazan və ya video çəkən şəxs* kimi sözlər yeni yaransa da bu gün də dildə işlənir.

Dil təbiətən dinamikdir və dünyada rəqəmsallaşma prosesi o qədər sürətlə inkişaf edir ki, o dilin təkamülünü də sürətləndirir və hər bir dilin lüğət tərkibinin dəyişməsinə səbəb olur. Internetin və mobil rabitənin sürətlə inkişafı texnologiyaya əsaslanan yeni söz və ifadələrin yaranmasına səbəb olur. Müasir texnoloji inkişaf dilə təkcə yeni sözlərin gəlməsinə şərait yaratmır, o həm də mövcud sözlərin mənalarını dəyişdirilərək işlədilməsinə də imkan yaradır. Məsələn, ***apple-alma*** (*meyvə*) mənasında işlənən sözdür, indi texnologiyaya nəhəngi olan ***“Apple Inc.”*** şirkətinin adını bildirir; ***spam*** – əvvəllər bir növ ***ət konservi*** mənasında işlədilirdi, indi isə kompüterdə ***zibil qutusu*** (*istənməyən elektron məktublar*) mənasında işlənir. Qalperin *nitqin emosional və məntiqi cəhətdən gücləndirilməsində morfoloji və sintaktik üsulları sözyaratmada linqvistik vasitə* kimi qeyd edir [Гальперин, 1958: s.43].

İngilis dilində yeni sözlərin yaranmasında morfoloji üsul xüsusi rol oynayır. İngilis dilində söz yaradıcılığında affikslər sözün kökünün əvvəlinə (prefix) və ya sonuna (suffix) əlavə olunan bir morfem kimi qəbul olunur. Affikslərdən sözün mənasını dəyişdirmək və ya yeni sözlər yaratmaq üçün istifadə olunur. Affikslərin müəyyən qrupu dil kəsiklərinə hansı məqsədlə qoşulmasından asılı olaraq fərqlənilir. Bundan asılı olaraq, onlar ya sözdüzəldici, ya da formadüzəldici kimi çıxış edir. Məsələn,

Disinformation – insanları aldatmaq məqsədilə yayılan yalan məlumatlar;

Misinfo – yalan və ya qeyri-dəqiq məlumat – faktları yanlış qəbul etmək.

Preorder – məhsulu əldə etməmişdən əvvəl sifariş etmək;

Biohacker – rəsmi ekspert və ya peşəkar alim olmayan, bioloji materialla elmi təcrübələr aparan şəxs;

Deplatform – kiməsə öz fikirləri və ya inancları təhlükəli olduğuna görə ictimaiyyətə bildirmək imkanından imtina etmək;

İ.A.Boduen de Kurtene qeyd edir: *“Sözdüzəltmə və ya morfolojiyanın bölünməsi dilin tədricən inkişafına uyğundur: bu inkişafın üç mərhələsi qeyd edilir*

(amorf, aqqlütinativ və ya sərbəst qarşılaşdırma və fleksiya)". O, morfolojiyanı aşağıdakı kimi hissələrə bölür: a) köklər haqqında elm; b) əsasların düzəlməsi, bir tərəfdən, sözdüzəldici şəkilçilər, digər tərəfdən, əsaslar haqqında elm; c) şəkilçilər haqqında elm və ya sonluqlar və tam sözlər haqqında elm, onlar ən yüksək inkişaf səviyyəsi olan flektiv dillərdə necə təmsil olunurlar [Kurtene, 2014:, s.57].

İngilis dilində sözyaradıcılığından danışanda daha çox morfoloji üsul özünü göstərir və ingilis dilində sözyaradıcılığı dedikdə ilk növbədə xüsusilə prefiks və suffikslər yada düşür. İngilis dilində prefiks və suffikslərin rəngarəngliyi və çoxluğu sözyaradıcı sistem kimi qəbul edilir və bunlar sözün tanınmasında əsaslı rol oynayır.

“Anlayışların dərk edilməsi üçün morfemlərin iki əsas xüsusiyyətini nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, birinci morfemlər bəzi mürəkkəb sözlərin mənalarının dəqiqləşdirir, ikinci isə morfeim yeni yaranan yeni sözün tanınmasına imkan yaradır” [Carstairs-McCarthy, 2002: s.17].

Mətn daxili sözün morfoloji xüsusiyyətlərdən bəhs edən M.Mahmudov mətnlərdə müşahidə olunan sözə baş verən morfoloji dəyişiklikləri belə qruplaşdırır: *söz kökündə baş verən morfoloji dəyişmələr (səsartımı, səsdeşümü); söz kökü ilə sözdüzəldici şəkilçi sərhədində morfoloji dəyişmələr; söz kökü ilə sözdəyişdirici şəkilçi sərhədində morfoloji dəyişmələr; sözdüzəldici şəkilçi ilə sözdəyişdirici sərhədində morfoloji dəyişmələr; sözdəyişdirici şəkilçilər sərhədində morfoloji dəyişmələr* [Mahmudov, 2013: 239].

Beləki, dildə baş verən dəyişikliklər həm dilin daxili sistemini zənginləşdirir, həm də danışanların dildaxili yaradıcılığını inkişaf etdirir. Sözlər virtual işarə kimi müxtəlif leksik-semantik və qrammatik formaların vəhdətindən, cəmiyyətin dilə təsiri nəticəsində yaranır. Digər tərəfdən də söz aktual işarə kimi mətn daxili konkret formaya və mənaya malik olur, fikrin ifadəsində əsas element sayılır.

Dünyada baş verən hadisələr nəticəsində ingilis dilində neologizmlərin yaranma dinamikasını artırır. Neologizmlərin dilə gəlməsinin əsas səbəbi yalnız dildaxili amillərdən asılı deyil, dilxarici amillər də sözyaradıcılığında xüsusi rol oynayır. Morfoloji üsul ingilis dilində neologizmlərin yaranmasında əsas üsullardan biridir. Sosial maddə yeni sözlərin yayılmasında və inkişaf etməsində KİV, internet və sosial şəbəkələrin əhəmiyyətli dərəcədə rolu böyükdür. Sosial təbəqələrin inkişafı birbaşa dildə öz əksini tapır və yeni sözlərin yaranması bir başa insan şüurunun yaradıcılığı kimi müəyyən edilir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Boduen de Kurtene İ.A. Ümumi dilçilik üzrə əsərləri. Tərc. ed. F.Y.Veysəlli, C.M.Babayev, Bakı: Prestige, 2014. 329 s.

2. Veysəlli F.E.Koseriunun həyatı və yaradıcılığı barədə. Bax: E.Koseriu. “Ümumi dilçiliyə giriş”. Bakı, BSU, 2006.

3. Veysəlli F. Dil. Bakı, Təhsil.NPM, 2007, 298 s.

4. Mahmudov M. Kompüter dilçiliyi. Bakı: Elm və təhsil. 2013, 356 s.

5. Məmmədov İ. Qəzet dilinin leksikası. Bakı: Elm və Təhsil, 2009, 162 s.
6. Məmmədova S. Kütləvi informasiya vasitələri və dil. Bakı: Elm və Təhsil, 2009, 128 s.
7. Гальперин И.Г. Очерки по стилистике английского языка. Изд-во литературы на иностранных языках. М., 1958, стр.43.
8. Перлин Л.А. Неологизмы в общественно-политической лексике английского языка. «Лексико-грамматические особенности языка английской газетно-журнальной публицистики». Изд.-во АН СССР, М., 1959, с.71) (114).
9. Andrew Carstairs-McCarthy An Introduction to English Morphology: Words and Their Structure. Edinburgh University Press Ltd. 2002, 160 p.

NEOLOGISMS

SUMMARY

The article describes the methods of formation of neologisms in the language. The article analyzes the influence of extra-linguistic factors on the formation of new words in the language, along with intra-linguistic factors. The morphological method in the formation of new words is explained in detail in the article and clarified with examples. The opinions of local and foreign scientists about newly formed words are commented on. The article analyzes using observational and descriptive methods. The main novelty of the article is the formation of new words in the language in the social environment. The subject of the article is the formation of new words in the English language, and the object is the analysis of the influence of extra-linguistic factors on the formation of new words.

Keywords: *neologisms, the role of the media in the creation of neologisms, language relations, intralinguistic factors in neologisms, extralinguistic factors in neologisms.*

НЕОЛОГИЗМЫ

РЕЗЮМЕ

В статье описываются методы образования неологизмов в языке. Анализируется влияние экстралингвистических факторов на образование новых слов в языке, а также внутрилингвистических факторов. Морфологический метод образования новых слов подробно объясняется в статье и уточняется на примерах. Комментируются мнения отечественных и зарубежных ученых о новообразованных словах. Анализ проводится с использованием наблюдательных и описательных методов. Главная новинка статьи – образование новых слов в языке в социальной среде. Предметом статьи является образование новых слов в английском языке, а объектом – анализ влияния экстралингвистических факторов на образование новых слов.

Ключевые слова: *неологизмы, роль СМИ в создании неологизмов, языковые отношения, внутриязыковые факторы в неологизмах, экстраязыковые факторы в неологизмах.*